

Skåne

Från renässansspetsar till kryckehjärtan och sotrynen

Gamla Sotrynet är namnet på en nybörjarspets i skånsk knyppling. Redan här möter oss folkhumorn i de skånska spetsarna. Udden i spetsen bildar två små hål, som i gristrynet. Spetsarna med de fantasieggande namnen och de säregna mönstren har knyppplats i en begränsad del av landskapet "Kniplingahjörnan". De har knyppplats från 1800-talet och framåt och kommit att betraktas som "de typiskt skånska spetsarna".

Högtidsdräkt för gift kvinna, Ablo härad. Bred sydd spets i udskårssöm på särkens framstycke. Breda knypplade spetsar på krage och ärmlinningar. Österlens museum.

Ceremonial dress for a married woman with broad pieces of needlelace on the shirtfront and wide bobbin lace on the collar and cuffs.

Men det har knyppplats i landskapet Skåne långt tidigare. Skåne tillhörde Danmark fram till freden vid Brömsebro 1658. Den danska adeln ägde slott och herresäten i Skåne och visste att klä sig enligt det senaste modet. 1500-talets högkonjunktur hade gett de skånska bönderna bra inkomster och möjlighet att efterlikna de högre ståndens modedräkter. Men överdrifter ledde till "överflödsförordningar", som förbjöd lyxvaror och sättest att klä sig över sitt stånd. I renässansmodet under 15- och 1600-talen ökade användningen av linneplagg, som pryddes med spetsar kring halsringningar och handleder. I Danmark var knyppelkonsten känd i högreståndskretsar redan i början av 1500-talet. Där liksom på andra håll i Europa var klädlyxen ruinerande och massor av dyra spetsar importerades. För att främja inhemsk tillverkning kallade Christian IV därför i början på 1600-talet in olika slag av hantverkare från bl.a. Flandern. Skåne hade alltså varit en välmående dansk landsdel fram till tiden då Skåne införlivades med Sverige. Men "försvenskningen" skedde under tvång och Skåne blev länge en isolerad del av det nya landet, där man behöll många seder och bruk från det gamla.

Sydd spetsar under 1500- och 1600-talen

De allra förnämsta spetsarna, som nådde oss redan under 1500-talet, var de sydda venetianska spetsarna på linnetyg. Linnet gav ett naturligt underlag för det genombrutna, geometriska broderiet, reticellan (litet nät), som avslutades med en smal udd. Det är, när dessa uddar byggs upp till samma bredd och rika mönster som på broderiet, som sydd spets uppstår. Spetssömmerskor förmedlade spets-sömnadskonsten vidare till Frankrike under 1600-talet och därifrån exporterades den till kringliggande länder. Då reticella var en mycket exklusiv och tidsödande teknik var det endast yrkesutövare, som kunde leva på hantverket. Reticella användes på linneplaggens krugar, manschetter, näsdukar och andra tillbehör i både mans- och kvinnodräkterna. I Danmark kan hedebosömmen och i Skåne udskårssömmen jämföras med reticella.

Den italienska knyppeltekniken

I Italien kom den mindre tidskrävande knyppeltekniken att få den största spridningen. De tidiga knypplade italienska renässansspetsarna var en utveckling från passementer d.v.s. ur snörmakerier, flätningar och broderier i guld och silver, som smyckat dräkter och inredningar inom hoven, kyrkan och de högre stånden under

13- och 1400-talen. Under renässansen kom de hygieniska, lättskötta linneplaggen att användas alltmera. Fint linne och spetsar var dyrbara lyxvaror med hög status. Spetsarna knypplades i lintråd i stället för som tidigare med metalltråd och färgade garner. Från en av de första tryckta mönsterböckerna - *New Modelbuch* utgiven i Schweiz 1561 - känner vi igen de frihandsknypplade spetsar, som ännu knypplas i delar av vårt land där den folkliga frihandstekniken levtt kvar eller har återupptäckts. (Se s. 11).

Folkliga spetsar i Skåne efter "försvenskningen"

Att fred inte är detsamma som frid fick skåningarna erfara. Strider rasade mellan danskar och svenskar ända in på 1700-talet med resultat att utvecklingen stannade av. Särskilt i östra Skåne behöll allmogen mycket av "det danska" i dräktskicket, bl.a. renässansmodets spetsar på linneplaggen ända in på mitten av 1800-talet. De ganska enkla, tidiga flätspetsarna samt broderierna i reticellatyp, kan mycket väl ha spridits till den skånska allmogen redan under 15- och 1600-talen genom handelsmän, vandrande gesäller, resenärer, studeranden eller hemvändande soldater från spetsknypplande områden i Europa.

"Att ta ut mönstret på en inte alltför bred knypplad reticellaspets har för den med händighet begåvade inte erbjudit några svårigheter", skriver Elisabeth Thorman (1940) i boken *Svenska Spetsar*. Hon fortsätter: "Det torde få räknas, som något för spetsknypplingen karaktäristiskt, att där den en gång börjat, den snart och snabbt vinner en stor utbredning."

I en bouppteckning från ett handelshus i Vä år 1604, ingår uppgifter om spetsar på linneplagg och sänglinne.

I ett domstolsprotokoll från 1699 står att läsa om en man från Komsta, som blivit instämd till tinget "uthi Järesta härad" på grund av att han och hans hustru sålt "någre knyppingar, röda silke band och nattröijer" till pigor m.fl. Instämd säkerligen på grund av någon överflödsförordning, som förbjöd allmogen att klä sig över sitt stånd. En gissning är att hustrun kunde knyppla, en annan att spetsarna kunde vara en handelsvara.

I Sigfrid Svenssons bok *Skånes folkdräkter* (1950) finns flera uppgifter om att allmogen använder spetsar. I en bouppteckning från 1724 i Hjäsås, Östra Göinge omtalas "läritz förkläde med band, 1 dito med kniplingsband, 1 dito med knipling och hålsöm."

Under 1700-talets gång ökar ånyo välståndet hos den skånska allmogen. Det skildrar Linné i beskrivningar av allmogens klädsel från sin resa i Skåne år 1749. Han finner att linneplaggen som skjortor, särkar, opplötar (överdelar), klutar, förningsdukar och andra linnekläden, är rikt broderade och försedda med spetsar. Från Sinclairsholm skriver han: "Klädedräkten som här på orten brukades av bondefolket var följande den bästa och allmännaste"... "Skjortan är sömmad om armarna med tjock söm. Kragen bred som en tvärhand, väl stickad och sydd, samt med spetsar utsirad. Kvinnfolkens klädedräkt är följande"... "Upplöten har en tvärhands bred krage som är stickad och med spetsar utsirad, samt rynkad och sydd omkring livet ävensom omkring armarna. Torrklädet är ett linnearmkläde, vid kanterna genomborrad och sytt, samt med spetsar kantat och med vippor i hörnen utsirad." ... "Hustrurna hade över huvudet en linneklut, av vilken de två konträre hörnen, som gingo på sidorna, voro förökte med jämbreda listor eller ändar, vilka avslutades med spetsar och hopbundos över tippningen. En sådan klut brukas på intet annat ställe i Sverige ovan Skåne."

Tyvär vet vi inte säkert hur dessa broderier och spetsar såg ut, men man kan anta att det rör sig om de allmänt förekommande spetsarna av passemantartad karaktär. Vi finner dem på de äldsta daterade plaggen med spetsar från 1700-talets slut, broderier av reticellatyp och spetsar liknande italienska 1500-tals-spetsar. Den enkla tekniken tillät ingen rikare mönstervariation och materialet var av hemspunnet ganska grovt och löstvinnat garn. De är, enligt den danska spetsforskaren Bodil Tornehave, troligen knypplade på ett enkelt underlag; en cylinderformad kudde fylld med agnar, sand eller annat som fanns tillgängligt. Ingen sådan kudde finns bevarad, troligen på grund av det ringa värdet. Dessa spetsar knypplades på fri hand och sägs tillhöra "allmängodset", d.v.s. var vanliga i områden med frihandsknyppling – inom och utom Sverige – dit tekniken kan ha spridits via mönsterblad och mönsterböcker, handel, vandrande hantverkare, soldater och kloster.

Forskning kring spetsarna i sydöstra Skåne

År 1914 publicerade folkskolläraren och hembygd forskaren Mats Hörlén i Valleberga *Gamla seder och bruk från södra delen av Ingelstads härad*. Hans son Axel Hörlén - också folkskollärare - ärvde intresset för bygden. Han inspirerades att forska kring knypplerskornas historia efter att ha läst uppsatsen *Något om Tosterups-spetsar* (Fornminnesföreningens årsskrift 1926) av Augustine Ehrensvärd. Hon

var en av de fem grevinnorna på Tosterup, som förstått att uppmuntra den blygsamma spetsknypplingen i några byar kring slottet att bli ”en spetskonst av makalös prakt och ytterligaste särprägel” enligt Elisabeth Thorman (1940).

I Augustines uppsats framkom att denna spetsteknik skulle ha lärts ut av hustrun till skepparen på en holländsk skuta, vilken frusit inne en vinter i Kåseberga hamn. Ett påstående, som Axel Hörlén behandlade i sina studier. Liknande berättelser finns också på andra sidan av Östersjön! Men att en hemvändande soldatfamilj skulle komma att få stor betydelse för spetsarnas vidare utveckling i området är klarlagt!

Axel Hörléns forskning omfattade ”di synnre byanna”: Valleberga, Tosterup, St. Köpinge, Löderup, Glemminge, Ingelstorp och Hörup - av knypplerskorna själva kallad ”Knypplingahjörnan”. Hans undersökning visar hur knypplingen med tiden hade utvecklats till en hög konstnärlig nivå. Resultatet publicerades i boken *Knyppling och knypplerskor i södra delen av Ingelstads härad* 1962. Studien behandlar yrkesknypplerskornas levnadsförhållanden och avsättningsmöjligheter, deras verktyg och material samt spetsarnas härkomst och den tidpunkt de först uppträder i området. Axel Hörlén hade god hjälp av sin hustru Emma. Deras forskningsmaterial angående 150 yrkesknypplerskor, spetsprover, redskap m.fl. uppgifter skänktes till Österlens Museum i Simrishamn och visas från år 2000 och några år framåt i en unik utställning med namnet ”Österlen, Folket och Spetsarna”

”Knypplingahjörnan”

Sydöstra Skåne var en tacksam bygd för nyheter. De självägande rika bönderna kunde visa sin status i kläder och inredning och blev knypplerskornas främsta kunder. Knypplerskorna bodde till att börja med i en liten koloni av obesuttna i Valleberga by. Efter enskiftet flyttades kolonin till arrendeböndernas utmarker i Peppinge. Kolonin bestod av husmän, hantverkare, soldater och ryttare, vilka alla var beroende av arbetet på godsens eller hos bönderna för sitt uppehälle, liksom dessa var i behov av deras arbetskraft.

Soldater och ryttare, med kontakter utanför landets gränser och hantverkarna, som vandrade inom och utom landet, kan ha fört med sig knypplingen till kolonin. Uppgifter om knypplerskor finns där sedan mitten av 1700-talet. Knypplingen

gav inkomster till framför allt kvinnor, som av olika skäl inte kunde arbeta med hårt jordbruksarbete av ålders- hälso- eller sociala skäl. Flickor fick tidigt lära sig att knyppla av sin mor eller någon annan skicklig knypplerska. Efter konfirmationen började de arbeta hos bönderna men kunde lätt ta upp knypplingen igen under tider på året, då det var ont om arbete eller senare i livet vid behov. Betalning för spetsarna kunde utgöras av jordbruksprodukter men också reda pengar.

Skånskt klutband med genombrutet spetsmönster i broderi – stopphålssöm – och knyppling. ”Petterssonspetsar” – kryckehjärtan och hjärtan i skacken samt två uddspetsar. Ystads stads-museum.

Lace from Scania headgear with openwork embroidery and bobbin lace.

Spetsarna av allmogekaraktär – de vi ser i hela landskapet – knypplades på fri hand utan pappmönster, på ett enkelt underlag tillverkat som en kudde av enfärgat tyg och med den fyllning, som fanns tillgänglig; enligt Bodil Tornehave "otvivelaktigt den cylinderformade knyppelkudden". Knyppelpinnar täljde männen av kvistar av olika träslag, "nålarna" kunde vara fiskben eller täljda "spedor" (stickor). Materialet i spetsarna var handspunnet tvinnat lingarn. De obesuttna kvinnorna spann till bönderna och kunde säkert få av linet i betalning, som de använde till knyppeltråd. Man brukar skylla den grova tråden i spetsarna på deras arbetshänder, men troligtvis behöll bondmororna den finaste lintråden själva till vävningen av de tunna, tätvävda linnetyger, som ingick i klutarna och de synliga delarna av linneplaggen. Spetsarna prydde, tillsammans med de fantastiska broderierna, främst männens höga kragar och breda ärmlinningar, kvinnornas klutband, särkar, opplötar, förkläden, lakan, förningsdukar och andra kläden, som fanns i mängd, rikt broderade och kantade med spetsar. (Se s. 12 och 17)

Impulser från Böhmen genom soldatfamiljen Petersson

År 1800 återvände en soldatfamilj till Östra Hoby. Soldathustrun Margareta Peters, tidigare gift i Böhmen, medförde en son samt deras gemensamma döttrar, som alla kunde knyppla. De introducerade nyheter som knyppelskrinet, standardprickbrev, nålar och tunt maskinspunnet garn. Augustine Ehrensvärd skriver i sin uppsats 1926 att prästen i Östra Hoby troligen förmedlar kontakten mellan familjen Petersson och grevinnan Sophie Ehrensvärd (1761 – 1832), som beställde av deras spetsar. Familjen flyttar 1819 till Valleberga, där sonen Jakob fått tjänsten som skollärare. Knyppelskorna i Peppinge blir naturligtvis nyfikna på de nyheter som familjen för med sig. I Margareta Peters bouppteckning från 1821 hade hennes knyppelskrin ett ekonomiskt värde. Och 1822 innehåller en av knyppelskornas bouppteckning "1 knepleskrin". Knyppelskrinet hade kommit för att stanna hos knyppelskorna i området!

Familjen Petersson får också beställningar av spetsar till böndernas broderade högtidsplagg. Möjligen för att få fler kunder bland allmogen, börjar de att ta upp mönster från allmogebroderier. Från Böhmen var de vana vid att själva ta ut mönster till sina prickbrev och deras spetsar anpassades efter kundkretsen. De knypplade dels spetsar av högreståndskaraktär av tunn maskinspunnen tråd med glesa bottnar och konturtråd, dels spetsar av allmogekaraktär med grövre tråd och tätare bottnar, som stämde överens med böndernas linnetyger.

Rulle till knyppelskrin från 1800-talets mitt. Rullen tillverkad av billiga naturmaterial – grisborst, kotov, vadmalsrester och lärftbitar.

Lace pillow roller from the middle of the 19th century. The roller was made from cheap natural material.

Målat knyppelskrin från "Knipplingahjörnan". Det har troligen tillhört Hanna Nils Anders', född 1832. Skrinets datering tyder på att det haft en tidigare ägare. Regionmuseet Kristianstad. Painted pillow from "Knipplingahjörnan" – a lacemaking area in the southeast corner of Scania.

Knyppeldyna med utskuret mönster, beställd av en snickare i Lillehem av Elna Nilsdotter som hemgift till dottern Elna Andersdotter, f. i Drakamöllan, Gårds härad 1872. Regionmuseet Kristianstad.

Lace pillow with carvings.